

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Յակոբ Չոլաքեան, Մուրիահայ դպրոցի պատմութիւն, Կ. Ա.-Բ, Երեւան, Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի հրատարակչութիւն, 2021, 646 + 607 էջ

Միրիական հակամարտությունը, ի թիվս այլ ծանր հետևանքների ու հումանիտար ճգնաժամի, վտանգեց նաև ավանդականորեն այդ տարածքում բնակվող փոքրամասնություններին, որոնք շատ դեպքերում դառնում էին թիրախ իրենց կրոնադավանական ու էթնոդավանական պատկանելիության համար: Այդ պատկանելիության խորհրդանշական ու գործառական կարևոր ցուցիչ էր այդ խմբերի մշակութային ժառանգությունը, այն է՝ կրոնական հաստատությունները, հուշարձանները, որոնք հենց դառնում էին թիրախ՝ դրանով իսկ ոչ միայն դատապարտելով դրանք նյութական ու ֆիզիկական կորստյան, այլև այդ միջոցով խոցում էին նրանց ինքնությունն ու առհասարակ գոյատևման հեռանկարները:

Միրիահայ համայնքը ևս անմասն չմնաց պատերազմի արհավիրքներից և ուղղակիորեն կրեց հարվածներ՝ վերապրելով գոյատևման սպառնալիքի նոր փորձառություն՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հիշողության ու անցյալի անցքերի վերարտադրության հետ՝ Քեսապ, Հալեպ, Դեր Զոր: Պատերազմական Միրիայում թիրախ դարձավ ոչ միայն հայկական հավաքականությունը, այլև խմբային ինքնության կարևոր առանցքը, այն է՝ հիշողությունը, մշակութային հետքն ու ժառանգությունը, որոնց հիմքում, անշուշտ, ցեղասպանության արհավիրքի հաղթահարումն ու վերապրումն է:

Այս խորապատկերի ու ընթացիկ զարգացումների ներքո է լույս տեսնում ազգագրագետ, բանագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Հակոբ Չոլաքյանի «Մուրիահայ դպրոցի պատմութիւն» երկհատոր աշխատությունը, որը ոչ միայն խիստ այժմեական է, այլև, ըստ էության, յուրօրինակ պատասխան է սիրիական պատերազմի բերած մարտահրավերներին, որոնց 2011 թ. սկսած դիմակայում է հայկական համայնքը:

Արխիվային, տպագիր, անտիպ սկզբնաղբյուրների և գրականության հիման վրա համադրելով իր անձնական երկարամյա դաշտային գիտահետազոտական աշխատանքների արդյունքները՝ Հ. Չոլաքյանը շարադրել է ծավալուն և բազմաշերտ, խիստ հետաքրքիր և ինքնատիպ ուսումնասիրություն:

Մենագրությունը բովանդակությամբ ու շոշափվող խնդիրների բազմազանությամբ ավելին է, քան վերնագիրը: Այն, ըստ էության, սիրիահայ համայնքի պատմությունն է՝ միահյուսված ու վերլուծված համայնական կայացման հետցեղասպանական ընթացքի, ներքին ու արտաքին գործոնների

հետ՝ ֆրանսիական մանդատ, սիրիական պետականության ժամանակաշրջան: Ուսումնասիրության առանցքը սիրիահայության կրթական համակարգն է, որը, սակայն, չի դիտարկվում մեկուսացված՝ սուկ որպես դպրոցի պատմություն, քանի որ եթե կա կրթական հաստատություն, ապա կան նաև հոգևոր և հասարակական մարմիններ, եթե եկեղեցի՝ ապա համայնք: Համայնքը կրթական համակարգի միջոցով դառնում է «սփյուռքային» ցանցի մաս՝ եկեղեցական ու հասարակական, բարեգործական հաստատությունների գործառնությամբ և դերակատարմամբ: Այս խորապատկերի ու դպրոց-համայնք ուղեգծի վրա է ընթերցողը հնարավորություն ստանում քայլ առ քայլ հետևելու սիրիահայ համայնքի ձևավորման ու կայացման ընթացքին՝ բացահայտելով մշակութային, հասարակական, ժողովրդագրական, տեղական պատմության նոր էջեր: Այն, ըստ էության, սիրիահայության անցյալն ու ներկան ներկայացնող տարաբաշխվածության մանրակրկիտ մի քարտեզ է՝ դպրոց-բնակավայր առանցքով՝ խորքում ունենալով պատմական, ժողովրդագրական, հասարակական, մշակութային գործընթացների համապարփակ վերլուծություն:

Աշխատանքը ունի երկու մաս: Առաջինը կոչվում է «Ընդհանուր տեսություն Սուրիոյ մէջ հայոց տեղաբաշխման, պատմութեան եւ կրթական գործին» և բաղկացած է հինգ գլխից:

Առաջին գլուխը վերաբերում է հետցեղասպանական ժամանակաշրջանի սիրիահայ գաղութի կազմավորմանը: Սա պատմաժողովրդագրական խորքային հետազոտություն է, ուր փուլ առ փուլ ներկայացվում է ու պարբերացվում սիրիահայ գաղութի կազմավորման ընթացքը ոչ միայն բնակչության շարժընթացի, այլև այն պայմանավորող քաղաքական, պատմական գործոնների համակողմանի ու խորքային քննությամբ: Տեղաբնիկ հայությունն ու այդ հավաքականության վերակազմությունը առաջին աշխարհամարտի ու հետցեղասպանական շրջանում, Կիլիկիայի հայության երկրորդ ներհոսքը 1921-1922 թթ., բշերիկցի քրդախոս հայերի գաղթը 1927-1931 թթ., ուշագրավ, թերևս գիտական ուսումնասիրություններից երկար ժամանակ սովերում մնացած երևույթներ են, որոնք իրենց համակարգված լուսաբանումն են ստանում այս աշխատանքում, ինչպես նաև 1939 թ. Ալեքսանդրետի սանջակի հայոց գաղթը, երբ այդ տարածքը ֆրանսիական մանդատային իշխանությունները հանձնում են Թուրքիային, ու տեղի հայությունը մեկ անգամ ևս հարկադրված բռնում է գաղթի ճամփան:

Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, այս բաժինը սուկ ժողովրդագրական ուսումնասիրություն չէ, այլ այն քննարկվում է և ներկայացվում քաղաքական գործոնների ու համատեքստի վերլուծության ներքո, որոնք ուշագրավ, խիստ այժմեական խնդիրներ են բացահայտում, օրինակ՝ թուրք-սիրիական սահմանային հարցերի ու հայերի տեղաբաշխվածության հետ կապված: Ցեղասպանության ու բռնագաղթի զոհերը, ըստ Թուրքիայի, շարունակում են «վտանգավոր» լինել այս անգամ արդեն թուրք-սիրիական սահմանային տա-

րածքներում, ուր հայության այդ բեկորները, հաղթահարելով մահվան երթերն ու ճամբարները, բնակավորման առաջին քայլերն էին անում: Նույն տարածքների հետ կապված սահմանային «վտանգավոր բնակչության» վերաբերյալ մոտեցումը, ըստ էության, անփոփոխ մնաց մինչև այժմ, երբ, այս անգամ արդեն քրդերի հետ կապված, Թուրքիան գրավեց Միրիայի հյուսիսային գոտին: Թուրքական գործոնի դերը չի սահմանափակվում միայն «սահմանային» խնդիրներով, և հեղինակը քննարկում է նոր համայնքների կազմավորման շրջանում այդ գործոնի ներգրավածությամբ ու ազդեցությամբ հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություններն ու ջարդերը. «Պատերազմի ընթացքին Սուրիոյ մեջ հայ տարագիրներու մահուան նախճիրները պիտի չվերջանային նաեւ Զինադադարէն ետք, այս անգամ գոհեր փնտրելով նաեւ վերապրողներու շրջանակին մեջ», և հալածանքների ու կոտորածների թիրախ են դառնում Դեր Զորի, Հալեպի, Դամասկոսի ու այլ վայրերում ապաստանած հայերը:

Աշխատության երկրորդ՝ «Հայ մշակութային ու կրթական կեանքը՝ 1918-1946» խորագրով գլխում հեղինակը քննարկում է ազգային-մշակութային ու կրթական կյանքի կազմակերպման խնդիրները՝ այն դիտարկելով համայնքային կառուցվածքի ձևավորման ու գործառնության շրջանակում, այսինքն՝ ոչ թե մեկուսի մի խնդիր, այլ՝ գաղութային կյանքի կազմավորման տրամաբանության ներքո վերլուծելով եկեղեցական (Առաքելական, Կաթողիկե, Ավետարանաչական), հասարակական, պետական կազմակերպությունների դերն ու գործունեությունը: Վերլուծվում են նաև ամառային, գիշերային, արհեստագործական ու կույրերի կրթական հաստատությունները, քննարկվում այդ շրջանի կրթական բովանդակությունն ու հայերենի/արևմտահայերենի «պաշտոնականացումը» կրթության միջոցով լեզվաբարբառային խայտաբղետ միջավայրում, ուր խոսակցական թուրքերենը բավական տարածված էր, ինչ-որ տեղ նաև գերակա:

Կարևոր է նաև, որ կրթական խնդիրը քննարկվում է և վերլուծվում քաղաքական փոփոխությունների համատեքստում, ինչպես օրինակ, հայրենադարձությունը, սիրիական պետության կայացման շրջանը, ներսիրիական քաղաքական փոփոխություններն ու վայրիվերումները (գլուխ Գ, Դ): Այդ առումով դպրոցն ու կրթությունը դառնում են հիմնական ցուցիչ՝ հայկական փոքրամասնության նկատմամբ քաղաքականության ու սիրիական պետության մեջ նրա կարգավիճակի, համայնական իրավունքների ու ազատությունների հետ կապված: Հենց դպրոցի, կրթության, եկեղեցու միջոցով է դրսևորվում այդ քաղաքականությունը ու դրա խորքային քննարկումը հնարավորություն է տալիս ներկայացնելու համայնքի պատմության այդ դիտանկյունը ևս: Քաղաքական փոփոխություններն ու կրթական խնդիրները ներկայացվում ու վերլուծվում են նաև ընթացիկ սիրիական պատերազմի ու դրա հետևանքների հետ կապված: Այդ առումով այն դառնում է ոչ միայն ժամանակակից պատմության մաս, այլև՝ վավերագրություն, քանի որ թե՛

հեղինակը և թե՛ ներկայացված նյութը տվյալ պատերազմական իրադրության ժամանակակիցն ու վերապրողն են:

Ուսումնասիրության երկրորդ՝ «Բնակավայրեր եւ դպրոցներ» մասում առանձին-առանձին ներկայացվում են շուրջ հարյուր բնակավայրեր (քաղաքներ, արվարձաններ, ավաններ, գյուղեր) 18 աշխարհագրական շրջանակում, ուր եղել է կամ կա հայկական բնակչություն: Հեղինակն այս հարցին անդրադառնում է ժողովրդագրական, պատմական, ազգագրական համառոտ նկարագրությամբ ու կրթական հաստատությունների կրթամշակութային գործունեության վերլուծության միջոցով: Այդ բաժինն ընդգրկում է շուրջ 240 ամենօրյա դպրոցի պատմություն:

Հ. Չոլաքյանի աշխատությունը հարստացնում է նաև հրատարակված փաստաթղթերի և լուսանկարների բաժինը: Այն ունի նաև օգտագործված տեղանունների, անձնանունների, ինչպես նաև գրականության ցանկեր:

Սույն աշխատությունը, անշուշտ, կարևոր է ոչ միայն սփյուռքահայ դպրոցի պատմության, այլև ավելի լայն՝ սփյուռքագիտության և մերձավորարևելյան հայկական համայնքների պատմության, մշակույթի, ինքնության և ժամանակակից հիմնախնդիրների հետ կապված:

ԱՐՄԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Ներկայացվել է 26.05.2022

Ընդունվել է տպագրության 24.06.2022.2022

Արսեն Հակոբյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (hakobian@gmail.com)